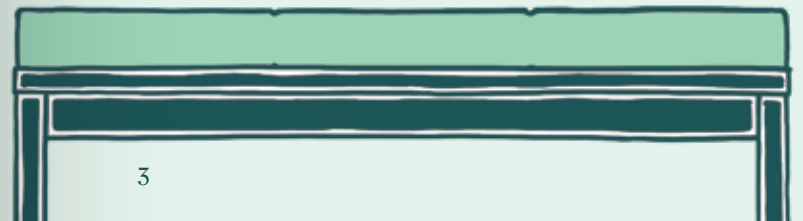

Rijksbouwmeester

Anders doen

Francesco Veenstra

Anders kijken

*In een museum ergens op de wereld staat een houten bankje.
Het is gericht op een groot raam, dat uitkijkt op een gletsjer.
Een massieve ijsmassa die zich, onzichtbaar voor het oog,
langzaam voortbeweegt.*

Je ziet die gletsjer niet bewegen. En je weet: het smeltende ijs zal dat raam nooit bereiken, althans niet in jouw leven. Dat stelt je gerust, aan deze kant van het glas ben je veilig. Maar als je lang genoeg blijft kijken en vaak genoeg terugkeert, gebeurt er iets bijzonders.

Er ontstaat een relatie met iets dat groter is dan jijzelf en met een tijdschaal die verder reikt dan jouw leven. Met het kijken groeit het besef dat je verbonden bent met de traagheid van het ijs, met de kwetsbaarheid van het leven en met de kracht en de schoonheid van de natuur.

En dan gebeurt er nog iets. Want als je je eenmaal met iets verbonden voelt, laat datgene je niet meer onverschillig. Wat ver weg leek, voelt ineens dichtbij. De smeltende gletsjer wordt zowel een getuige uit het verleden als een boodschapper uit de toekomst, uit de wereld waarin je kleinkinderen en achterkleinkinderen zullen leven.

Uit die verbondenheid ontstaat urgentie. Niet uit angst, maar omdat we als mensen het goede willen doen voor dat waarmee we ons verbonden voelen.

Het beeld van de gletsjer, als een levend museumstuk, is van een absolute schoonheid. Het is alsof je naar kunst kijkt, naar een zorgvuldig geësceneerd beeld. Maar dan dringt tot je door: dit is geen decor. Deze natuurkracht, deze gletsjer, bestaat en beweegt. In de wereld waar ook ik deel van uitmaak.

Verandering werkelijk zien, en, belangrijker, doorvoelen, vraagt tijd. Het vraagt het vermogen om bewust waar te nemen en je te laten raken. Een betrokken getuige te zijn. Het bankje in het museum biedt daarvoor de mogelijkheid.

Deze publicatie wil zo'n bankje zijn. Een plek om even te gaan zitten en je te verbinden met wat zich anders te traag - of juist te snel - voltrekt om waar te nemen.

De afgelopen vijf jaar heb ik mezelf steeds vaker toegestaan om regelmatig stil te staan en te observeren én om mijn ervaring en

gevoel te volgen. Om als een objectieve beschouwer vanuit een helikopterview naar vraagstukken en opgaven te kijken. En om tegelijk als betrokken naaste mijn werk te doen, in verbinding met de mensen in het land die door die opgaven geraakt worden.

Ik ben gaan zien dat we verhalen nodig hebben die onze verbeeldingskracht voeden. Die vertellen over de verbluffende schoonheid van de natuur en de krankzinnige omgang met de aarde. Verhalen die persoonlijk zijn, zodat ze ook anderen helpen om zich verbonden te voelen en geïnspireerd te raken.

Deze publicatie bestaat uit een selectie persoonlijke herinneringen en inhoudelijke thema's waar ik als Rijksbouwmeester aan heb gewerkt. De onderwerpen zijn uiteenlopend, maar gaan in essentie allemaal over ruimte voor ontmoeting. Vijftien mensen, wier verhalen en zienswijzen mij als Rijksbouwmeester anders hebben laten kijken, zijn geportretteerd.

Ruimte voor ontmoeting heeft voor mij twee betekenissen.

Ik bedoel er fysieke ruimte mee: een plein, een straat, een buurthuis, een bibliotheek. In onze samenleving wordt het steeds zeldzamer dat mensen met een andere achtergrond elkaar informeel kunnen tegenkomen. Dat maakt dit soort 'poreuze' plekken tot meer dan een bijkomstigheid: het zijn de plekken waar maatschappelijke veerkracht en onderling vertrouwen kunnen ontstaan en groeien.

Ik bedoel er ook de mentale ruimte mee die nodig is om af en toe stil te staan, te observeren, andere opinies toe te laten, je te verwonderen en je te laten raken. Een echte ontmoeting is meer dan een gesprek of een vergadering. Ontmoeten is de ander met zijn verhaal toelaten en bereid zijn er door beïnvloed te worden.

Beide ruimtes ontstaan niet vanzelf. Zoals een deel van Nederland werd gewonnen op de zee, zo moeten we ook deze ruimtes in onze tijd actief creëren. Dat is een daad, een keuze. Vaak tegen de druk van de kortetermijnblik in, die eist dat we nú een plan, een mening of een oplossing op tafel leggen.

Ruimte maken is ook ruimte laten. Niet alles willen invullen of vastleggen, maar openhouden wat een ander toebehoort - of dat nu de toekomst is, een stuk grond, of de mogelijkheid tot samenwerken. Maken en laten zijn twee kanten van dezelfde houding. Je creëert actief ruimte waar die nog niet is, of schept daarvoor de voorwaarden.

Je maakt plaats daar waar ruimte moet ontstaan. Deze publicatie is een uitnodiging om in ons werk en onze samenleving meer ruimte te maken voor persoonlijke betrokkenheid.

Om ontmoetingen en verhalen toegang te geven tot onze keuzes. Ik geloof dat we allemaal het vermogen hebben om met elkaar evenwichtige, wederkerige, rechtvaardige ruimtes te ontwikkelen. Met oplossingen waar iedereen beter van wordt, en niet slechts een select gezelschap.

Dat lijkt soms op gespannen voet te staan met de tijd waarin we leven.

De afgelopen jaren kreeg ik regelmatig de indruk dat we onszelf als samenleving hebben vastgemanoeuvreerd in een poldercultuur die maar één doel heeft: de status quo in stand houden. Gevestigde belangen - die vaak maar ten dele dienstbaar zijn aan de samenleving als geheel - dicteren de keuzes die in en voor de leefomgeving worden gemaakt. Een incidentele maatregel, subsidie of toeslag haalt dan even de druk van de ketel, maar laat de gevestigde belangen ongewijzigd.

Zo blijft alles bij het oude. En zo blijven we bezig met het bestrijden van symptomen, in plaats van dieperliggende oorzaken aan te pakken.

Architectuur en de schoonheid ervan kunnen bijdragen aan een beter leven, zoals de zogenaamde 'arbeiderspaleizen' dat deden na de invoering van de Woningwet en de opkomst van woningcoöperaties. Maar architectuur en ontwerp kunnen niet de oplossing zijn voor een probleem dat op een ander niveau is ontstaan.

Denk aan de keuze om de banken uit de publiekshal van Rotterdam Centraal Station te verwijderen. Zwervers en daklozen zaten daar de hele dag, reizigers zeiden dat ze overlast ervoeren. Maar het weghalen van die bankjes nam de onderliggende problemen, zoals dakloosheid door uitbuiting, verslaving of psychische nood, niet weg. Het verlichtte het leven van de reiziger. En het was symptoombestrijding.

Het afsluiten en daarmee steeds exclusiever toegankelijk maken van publieke ruimtes, gebeurt op steeds meer plekken. Hekken worden neergelaten als antwoord op gepercipieerde dreiging. Procedures worden ingezet om administratieve chaos te bedwingen. De Nederlandse inzending voor de Biënnale van Venetië heette *The Fortress*: Fort Europa dat zijn grenzen bewaakt en daarbinnen steeds meer zogenaamde safe spaces bouwt, plekken waar we ons veilig wanen en tegelijk in gevangen zitten.

Ook deze barrières zijn symptoombestrijding. Ze lossen niet alleen niks op, ze leiden ook tot mentale bunkers en een houding van afstand waar juist nabijheid nodig is. Tot bubbels die veilig zijn voor sommigen, maar het leven voor anderen alleen maar moeizamer maken. Zo groeit de ongelijkheid, met alle gevolgen van dien voor de samenleving als geheel.

Deze maatschappelijke gemoedstoestand is gebaseerd op de illusie dat harde grenzen houvast, controle en overzicht geven. De ironie wil dat tegelijk steeds meer mensen een gezonde vorm van zekerheid wordt onthouden, zoals een betaalbare woning, zorg die dichtbij is, of een klimaatbestendige leefomgeving.

Het tegenovergestelde van het hek en de bunker is daarom voor mij: ruimte voor ontmoeting. Dát is het begin van het herstel van een maatschappelijke, economische en ecologische balans.

De beweging van afsluiten naar verbinden, van wantrouwen naar wederkerigheid, van individueel noodpakket naar een duurzame relatie met burens en wijkbewoners, laat zich niet afdwingen met argumenten of logica alleen. We hebben verbeeldingskracht nodig, en verhalen die ons raken en ons op gevoelsniveau doen beseffen dat het anders kan. Dat een rechtvaardig evenwicht tussen mensen onderling en tussen mens en natuur mogelijk is.

En ook met architectuur hebben we een sleutel in handen. Want in de ruimte komt alles samen. Wonen, werken, leren, zorg, ontmoeting. Juist daarom kunnen ruimtelijke keuzes een hefboom zijn voor opgaven die veel verder reiken dan stenen alleen.

Mijn selectie van herinneringen, onderwerpen en portretten komt voort uit die ruimte voor ontmoeting. Ik hoop dat ze u raken zoals ze mij geraakt hebben.

Francesco Veenstra
Rijksbouwmeester

In 2025 bezochten Marjan en ik Bologna. Daar zagen we de zogenaamde portici: de kilometerslange overdekte voetpaden waar de stad bekend om is.

In de twaalfde eeuw kampte Bologna met wat wij nu woningnood zouden noemen. De universiteit groeide, migranten stroomden toe, binnen de stadsmuren leek geen plek meer. Het stadsbestuur koos ervoor om woningen te bouwen bóven de bestaande straten. Beneden bleef er ruimte voor handel, beschutting en ontmoeting.

Wie boven de straat mocht bouwen, kreeg extra ruimte maar ook een plicht: de eeuwigdurende zorg voor de ruimte eronder. Tot op de dag van vandaag zijn de eigenaren van de woningen verantwoordelijk voor de toegankelijkheid, het onderhoud en de schoonmaak van de gaanderijen eronder.

Wat eeuwen geleden begon als een praktische oplossing en met een simpele regel, is uitgegroeid tot iets veel groters: een cultuur van gedeelde verantwoordelijkheid voor de gebouwde omgeving.

1. BOUWEN ALS RELATIONELE OPGAVE

We leven in een tijd waarin we veel vanzelfsprekend vinden. Schoon water uit de kraan. Licht dat aangaat als we thuiskomen. Een dak boven ons hoofd. Maar juist dat wat vanzelf spreekt, is hetgeen waar we samen zorg voor moeten dragen: de onderliggende relaties die die ‘vanzelfsprekendheden’ mogelijk maken. De rivieren die het water brengen. De mensen die in de energiecentrale werken. De vaklui die onze huizen bouwen.

In de aanpak van de woonopgave mis ik de erkenning van die relationele dimensie. De woonopgave is een technisch en rationeel vraagstuk geworden, dat kan rekenen op een spreadsheet-benadering met aantallen, tempo en categorieën.

Maar wonen is in de kern een relationele opgave. Een thuis is de plek van waaruit mensen werken, zorgen, opgroeien en ouder worden. We wonen allemaal in een wijk, buurt, stad of dorp. En of onze naaste burens nu twee of tweehonderd meter van ons af wonen, we zijn allemaal onderdeel van een samenleving.

Wonen is een grondwettelijk recht en een basisbehoefte. Maar we blijven doen alsof wonen een transactie is tussen een individu en een markt, zonder verdere verplichtingen naar elkaar of de omgeving. Er zijn te weinig woningen en wie geen woning vindt, heeft pech. Dat gaat voorbij aan wat er werkelijk speelt en staat een andere aanpak in de weg.

Wie wonen als transactie ziet, ziet schaarste. Maar wie wonen als een collectieve opgave ziet en anders kijkt naar de potentiële woningvoorraad, ziet een verdelingsvraagstuk. Volgens het CBS staat in Nederland bijna achttien miljoen vierkante meter structureel leeg. Dat is genoeg ruimte voor zeker tweehonderdduizend woningen. Er is dus eerder overvloed aan ruimte, dan een tekort.

Dat kan maar één ding betekenen: de huidige schaarste gaat in de kern niet over een gebrek aan stenen of vierkante meters, zeker niet als optoppen, splitsen en erfdelen in beeld komen. Het gaat over een gebrek aan bereidheid om het bestaande slimmer en eerlijker te benutten en te verdelen. Ruimte is op zichzelf niet schaars. Schaars is het recht op het gebruik van die ruimte.

Wie waarde aan de ruimte onttrekt - grond opkoopt, rendement maximaliseert, ruimte naar zich toe trekt zonder iets terug te geven aan de gemeenschap - vergroot de schaarste voor anderen en verzwakt uiteindelijk het weefsel van de samenleving. Want wie geen thuis heeft, draagt minder bij aan de buurt en de arbeidsmarkt, leeft onzekerder en heeft minder kansen. Die zogenaamde individuele problemen en de kosten ervan, slaan uiteindelijk terug op de samenleving als geheel.

Woningnood is geen natuurverschijnsel, maar de uitkomst van sociaal-economische factoren én menselijke keuzes in belangen. Het is van alle tijden. Al in de twaalfde eeuw vond men daar in Bologna een oplossing voor: niet méér stad, maar ánders bouwen.

Bijna duizend jaar later blijven we ons in Nederland blindstaren op het wát. Nog een straatje erbij, een derde sociaal, tweederde betaalbaar, traditioneel bouwen of industrieel bouwen. Het is allemaal belangrijk. Maar het is ook een vorm van symptoombestrijding.

Bouwen is nooit neutraal. Het drukt altijd uit hoe we ons verhouden tot ruimte, tot tijd en tot elkaar. Het maakt zichtbaar of we waarde onttrekken of toevoegen. Of we de grond behandelen als iets om te benutten, of als iets om door te geven. De technische en individualistische benadering van de woonopgave leidt ons weg van de werkelijke vraag: hoe bouwen we aan leefbare gemeenschappen waar mensen letterlijk en figuurlijk een plek hebben? De portici leren ons dat anders bouwen mogelijk is, en dat eigenaarschap en verantwoordelijkheid onlosmakelijk verbonden zijn.

De bereidheid om ruimte rechtvaardig te verdelen, opent een nieuw perspectief dat verbeelding en innovatieve oplossingen stimuleert. Nieuwe vormen van collectief wonen laten zien hoe het delen van ruimte en het dagelijks leven een uitweg biedt voor de groeiende groep woningzoekenden. Bijvoorbeeld door het delen van een logeer- of wasruimte. Die combinatie van gedeelde ruimten en ontmoeting zorgt voor woonomgevingen waar burens elkaar kennen en steunen.

De portici laten zien dat bouwen en bezit een enorm maatschappelijk rendement oplevert als het hand in hand gaat met toegankelijkheid, onderhoud en zorg. Dat bouwen in de kern een relationele daad is, geschraagd door wederkerigheid.

Dat wat je investeert in het geheel, als waarde bij je terugkeert, in de vorm van leefbaarheid, veiligheid en cohesie.

De afgelopen jaren kreeg ik regelmatig de vraag waarom ik architect wilde worden en waarom ik de stap naar het Rijksbouwmeesterschap heb gezet.

Maar ik wilde aanvankelijk geen architect worden. Mijn droom was om piloot te worden, op een gevechtshelikopter. Helaas was het keuringstraject te pittig. En achteraf gezien was het maar goed ook dat ik destijds noodgedwongen een ander vak moest kiezen.

Hoewel de helikopter niet mijn werkplek is geworden, bleef het verlangen om vanuit overzicht naar de wereld te kijken en van daaruit te handelen. Misschien is dat de reden dat, als ik op het dak van een gebouw sta, ik van daaruit de kans neem om te observeren.

Het Parijse dakenlandschap vind ik het mooiste ter wereld: er wordt in gewoond, gewerkt, er ontstaan tuintjes, er wordt elektriciteit opgewekt. De stad is niet bang om met de tijd mee te gaan.

Ook het zicht vanaf het dak van het Paleis op de Dam is indrukwekkend. De intensiteit van de stad beleef ik hier op een afstand, terwijl ik de rijke en ook ongemakkelijke geschiedenis van deze plek als filter meeneem in hoe ik Amsterdam vanaf 40 meter boven zeeniveau bekijk.

2. OVERZICHT EN NABIJHEID

Het verlangen naar 'boven de materie' hangen heeft me nooit verlaten. Als architect en als Rijksbouwmeester, verantwoordelijk voor de ruimtelijke opgaven van een heel land, was het 'bird's-eye' perspectief - bewust en onbewust - mijn kompas.

Want vanaf grote hoogte zie je wat op de grond onzichtbaar blijft. Namelijk dat klimaat, energie, woningbouw en natuur geen losse vraagstukken zijn, maar één landschap vormen. Geen lappendeken, maar een breiwerk waarin alles met alles verbonden is.

En zie ik op de daken van onze steden de mogelijkheden liggen die we vanaf de grond over het hoofd zien: ruimte voor leven, groen, energie, voedsel. Voor mij het bewijs dat schaarste óók een kwestie van perspectief is.

Maar 'what goes up, must come down'. Overzicht alleen is niet genoeg. Om het bestaande beter te benutten, om de samenhang tussen opgaven ook in de uitvoering recht te doen, moet de helikopter landen. Moet je vanaf het dak weer op straatniveau komen.

Het waren de twee uitersten van mijn rol als Rijksbouwmeester: het overzicht van bovenaf en de betrokkenheid van dichtbij. De uitdaging was om daartussen te navigeren.

Met name binnen de Rijksoverheid heb ik gezien wat er gebeurt als professionals opstijgen noch landen, maar ergens halverwege blijven hangen. Dan ontbreekt zowel het zicht op de samenhang die je van bovenaf ziet, als ook de betrokkenheid bij wat er op 'straatniveau' gebeurt.

Die middenpositie oogt professioneel, maar betekent in de praktijk dat mensen alleen verantwoordelijk zijn voor een snippetje van het geheel. Het is geen onwil of luiheid, zo is het systeem nu eenmaal ingericht. Boven de materie hangen hoeft niet, want iemand hoger in de hiërarchie meent het overzicht te houden. En landen hoeft ook niet, want er wordt verwacht dat je professionele afstand bewaart. Enkelvoudige belangen gaan daardoor overheersen.

Maar oplossingen die echt werken voor echte mensen, vragen om het tegenovergestelde van die afstand. Ze vragen om een meervoudig perspectief en om nabijheid. Om de bereidheid je te laten raken: om te voelen, te horen en met eigen ogen te zien hoe een beslissing - of het uitblijven ervan - doorwerkt in iemands leven.

Socioloog Richard Sennett noemt vakmanschap niet voor niets een kwestie van grip, van *prehension*: je leert het materiaal - of een dossier, of een wijk - niet kennen door de handleiding te lezen, maar door je ermee te verbinden, door ermee te werken. Pas dan ontstaat de vaardigheid om iets werkelijk goed te doen - en iets *goeds* te doen.

Daar ligt de kracht van de ontwerper. Architecten zijn bij uitstek de mensen die in complexe vraagstukken duidelijkheid kunnen scheppen. Met één schets maken ze iets ingewikkelds begrijpelijk. Ze bewaren overzicht, leggen verbanden, zijn schakel, vertaler en vertrouwenspersoon tegelijk. Overzicht en nabijheid, in één houding verenigd.

Die houding leidt tot iets verrassends. Want betrokkenheid betekent niet dat je alles zelf oplost of overal bovenop zit. Het betekent wél: de juiste condities scheppen in het vertrouwen dat er dan iets kan ontstaan.

Neem de Markerwadden. Door in het IJsselmeer luwte, slib en geduld bij elkaar te brengen, ontstond in een paar jaar een nieuw natuurgebied dat niemand tot in detail had kunnen ontwerpen. Niemand heeft de vogels die er broeden en de planten die er groeien daarheen gebracht. Een netwerk van mensen schiep de voorwaarden en het leven deed de rest. Betrokken zijn is soms ook een stap achteruit durven doen.

Een vergelijkbare gedachte zat achter de prijsvraag die we als College van Rijksbouwmeester & Rijksadviseurs uitschreven voor biobased en natuurinclusief bouwen op de Nieuwe Veemarkt in Zwolle: betaalbare en levensloopbestendige woningen van duurzaam materiaal, met werkruimten, collectieve voorzieningen en ruimte voor planten, bomen en dieren. Met de randvoorwaarden van de prijsvraag wilden we ontwerpers, ontwikkelaars, bouwers en de gemeente uitdagen om andere materialen te gebruiken en vernieuwende ontwerpprincipes toe te passen.

Het mooiste gebeurt waar het fysieke en sociale domein elkaar raken. Want de ruimtelijke omgeving bepaalt mede hoe mensen samenleven. Wie woningen bouwt, ontwerpt ook altijd aan een samenleving. Schep je de juiste ruimtelijke voorwaarden, dan kunnen er veerkrachtige sociale verbindingen groeien die niemand vooraf had kunnen bedenken.

Voorwaarden scheppen is op zichzelf dus géén kwestie van loslaten en afwachten. Het vraagt juist om actieve verbeeldingskracht en gezonde regulering die tegelijk ruimte laat. En het vraagt dat we niet ieder vanuit onze eigen silo, maar samen, vanuit een integrale blik, naar opgaven kijken. Als architect tegenspraak geven als het gaat over CO2-belasting of nieuwbouw. Als bestuurder weerstand bieden aan een snelle enkelvoudige crisisoplossing en ook kijken naar welzijn en duurzaamheid op de lange termijn. Als opdrachtgever een goede rentmeester zijn door de vraag te stellen wat het gebouwde toevoegt aan de omgeving. Dat is wat overzicht én nabijheid samen mogelijk maken:

Niet beheersen wat er moet komen, maar de grond waarop het kan groeien, voorbereiden.

In 2023 werd ik gevraagd om op het Deltacongres de keynote voor te dragen. Dat jaar was het congres in Groningen.

Al anderhalf jaar reisde ik naar het Groninger versterkingsgebied om over ruimtelijke kwaliteit te adviseren.

In gesprekken met de gedupeerden hoorde ik hoe de aardbevingsproblemen impact hadden op hun leven.

Hun verhalen raakten mij. Ik kwam in contact met Gerrie, een strijdbare moeder met drie volwassen kinderen en veel zorgen. De aardbevingen hebben haar leven radicaal veranderd. Wat ik nooit meer vergeet is de radeloosheid bij de groep gedupeerden toen we, in de zomer in de tuin van Gerrie, de impact van de bevingen met elkaar bespraken. Scheidingen, kinderen met psychische klachten, ziekte, onduidelijkheid, financiële zorgen, niet gehoord worden en niet erkend in het leed dat hen overkwam.

Terwijl ik mij druk maakte om de ruimtelijke kwaliteit, voltrok de tragedie, individueel en voor de samenleving als geheel, zich traag maar diep in Groningse huishoudens.

Vijftien portretten vol inspiratie

In de vijf jaar van mijn Rijksbouwmeesterschap heb ik honderden mensen ontmoet. Deze ontmoetingen gaven me vaak nieuwe inzichten en de verhalen van mensen in het land werden onderdeel van mijn adviezen en lezingen. Elke ontmoeting heeft me geïnspireerd en mede richting gegeven aan mijn werk.

gebrekige wederkerigheid kent Groningen. Turf halen en sloot brengen [turfschepen namen op weg naar het noorden de drek uit het westen mee, red.], zout en aardgas weghalen en bodemdalingen en aardbevingen achterlaten.'

→ VERBEEDEN IS MISSCHIEN
WEL DE BELANGRIJKSTE KRACHT:
VAN DE ONTWERPER.

al meer dan
20 jaar werk ik met Fedele
aan publieke gebouwen. Tijdens het
ontwerpproces voor de
LIBRARY OF
BIRMINGHAM reisden we vaak
samen en schreven we onze
ideeën voor de BIBLIOTHEEK
VAN DE TOEKOMST.

Zijn vermogen om tekeningen
tot leven te brengen en richting
te geven aan oplossingen,
is indrukwekkend. Het perspectief
van de gebruiker staat centraal
in zijn werk en verbindt hij met
een voortdurende zoektocht
naar → EXCELLENTE ←
ARCHITECTUUR.

gebrekige wederkerigheid kent Groningen. Van haken en stromen brengen [turfschepen namen op weg naar het noorden de drek uit het westen mee, red.], zout en aardgas weghalen en bodemdalingen en aardbevingen achterlaten.'

DE WOONOPGAVE VRAAGT OM MÉÉR DAN HET BOUWEN VAN NIEUWE WONINGEN ALLEEN.

Sanne heeft de afgelopen jaren diepgravend onderzoek gedaan naar de woonopgave en naar RECHTVAARDIGE OPLOSSINGEN hiervoor.

Daarbij is ze pleitbezorger geworden van het beter benutten van de bestaande bebouwing.

Met haar ervaring in de woningbouw werkt Sanne aan logische en architectonische oplossingen om meer woonplekken te realiseren voor een groeiende groep huiszoekers. Haar gedrevenheid en overtuigingskracht zijn aanstekelijk en de onderbouwing van haar ideeën in verschillende onderzoeken is opgenomen in adviezen van onder andere het CRA.

geestrijke wederkerigheid kent Groningen. Van haken en sloot brengen [turfschepen namen op weg naar het noorden de drek uit het westen mee, red.], zout en aardgas weghalen en bodemdalingen en aardbevingen achterlaten.'

**BESTUREN is VOORUITZIEN.
MAAR OOK HANDELEN HIER EN NU**

In zijn periode als minister voor VOLKSHUISVESTING en RUIMTELIJKE ORDENING heeft Hugo de toekomst aan tafel gekregen. Ja, er moest gebouwd worden, maar er was ook een koers naar de toekomst nodig.

Hij initieerde een Nota Ruimte waarin GROTE MAATSCHAPPELIJKE VERANDERINGEN plek krijgen in een TOEKOMSTIG NEDERLAND.

Ik adviseerde hem eens om, in het belang van versnelling, af en toe een pas op de plaats te maken.

Dat advies is volgens mij nog niet helemaal geland.

Tegelijk heb ik gezien hoe hij met zijn ONUITPUTTELIJKE

ENERGIE zaken in beweging weet te brengen.

gebrekige wederkerigheid tekent Groningen. Turf halen en stromen brengen [turfschepen namen op weg naar het noorden de drek uit het westen mee, red.], zout en aardgas weghalen en bodemdalingen en aardbevingen achterlaten.'

DE NIEUWE BOUWCULTUUR
VRAAGT GROTE VERANDERINGEN
VAN ARCHITECTEN.

In het project 'de nieuwe Veemarkt'
in Zwolle leerde ik Jan kennen
als een architect die de nieuwe bouw-
cultuur op toonaangevende wijze
kan aanvoeren. Met BIOBASED
MATERIALEN ^{EN EEN} NIEUWE ARCHITECTUURTAAL,
maar ook met een ANDERE MANIER VAN
WERKEN, namelijk: → SAMENWERKEN.

Met zijn vakmanschap en zijn
gedrevenheid om de cultuur van het
bouwen RADICAAL TE VERANDEREN,
is hij een voorbeeld voor de sector.

gebouwd op weidegrond tekenen Groningen. Van naal en strom
brengen [turfschepen namen op weg naar het noorden de drek uit het
westen mee, red.], zout en aardgas weghalen en bodemdalingen en
aardbevingen achterlaten.'

THE PROOF OF THE PUDDING IS IN THE EATING.

Ik heb met veel collega's van het Rijksvastgoedbedrijf samengewerkt. Mai Cha trof ik op de steigers van het Koninklijk Paleis Amsterdam, waar we spraken over technische oplossingen voor de conservering van de 400 jaar oude gietijzeren constructies. En later over de mystiek van de tijds capsule in de wereldbol van Atlas. De COMBINATIE van haar KENNIS VAN DE BOUWPRAKTIJK, haar SAMENWERKING met RESTAURATEURS en haar PERSOONLIJKE BETROKKENHEID bij het werk is een niet-vanzelfsprekende, maar wel noodzakelijke mix voor het succesvol restaureren van Rijksmonumenten.

gebrekige wederkerigheid tekent Groningen. Turf haalt en stromt brengen [turfschepen namen op weg naar het noorden de drek uit het westen mee, red.], zout en aardgas weghalen en bodemdalingen en aardbevingen achterlaten.'

ANDERS KĲKEN
ANDERT DOEN

3. WERKELIJKE WEDER- KERIGHEID

Uit de gebiedsbiografie die we als Atelier over het Groningse aardbevingsgebied lieten maken, leerde ik hoe hier het land letterlijk werd gewonnen uit het water. En hoe die rijke grond en bodem voor de Groningers uiteindelijk eerder een vloek dan een zegen bleken te zijn.

In het onthutsende relaas over een gedupeerde beschrijft journalist en landschapshistoricus Ineke Noordhoff het treffend:

‘De sommen die gemaakt worden, vallen mede zo positief uit doordat ze de schade aan de leefomgeving, maatschappelijke (over)last en gederfde levensvreugde van bewoners amper meetellen. Zulke gebrekkige wederkerigheid tekent Groningen. Turf halen en stront brengen [turfschepen namen op weg naar het noorden de drek uit het westen mee, red.], zout en aardgas weghalen en bodemdalingen en aardbevingen achterlaten.’

De gaswinning heeft vanaf de eerste vondst in Slochteren heel Nederland van warmte voorzien. De gasbaten voedden decennialang de nationale schatkist. De welvaart van Nederland steeg en de fossiele industrie profiteerde. Maar in Groningen 'scheuren ons de hoezen', zoals Marlene Bakker het zingt.

In plaats van de schade vergoed te krijgen, gezien en gehoord te worden, werden bewoners jarenlang van het kastje naar de muur gestuurd. In de vele gesprekken die ik voerde, zag ik hoe mensen gemengd werden tussen zwalkend beleid, juridisch getouwtrek en veranderende spelregels, vertaald in een woud aan verschillende regelingen, talloze overheidsloketten en een leger aan managers om de zaak te beheersen. Ik zag het tergend langzame, overgecompliceerde proces rond het beveiligen van de huizen aan de ene kant, en de shadeafhandeling aan de andere kant. En de wanhoop die dat tot gevolg had.

Niemand die het geheel overzag, iedereen verantwoordelijk voor een deel. Aan de voorkant gaat een constructeur over de veiligheid, aan de achterkant bemoeit een aannemer zich met de bouw. Maar de architect, degene die gewend is om van het eerste ontwerp tot de oplevering betrokken te zijn, wiens vak het is om alle belangen te horen en af te wegen, en die een vertrouwd gezicht kan zijn voor de bewoner, wordt in de hele versterkingsopgave nauwelijks ingezet. Terwijl zijn rol én ontwerpkracht juist in deze opgave, op alle schaalniveaus, verschil kan maken.

Hoe groot dat verschil is, laat De Toeverlaat zien: een groep ruimtelijk adviseurs en ontwerpers die in 2018 op eigen titel besluiten om de bewoners van de Meerweg in het dorp Overschild collectief te helpen. Aanvankelijk was er veel weerstand. De bewoners, murw van alle problemen, moesten tegen hun zin verhuizen naar nieuwe woningen.

Maar na een reeks gesprekken met de ontwerpers begonnen de bewoners ook de mogelijkheden te zien. En voor het eerst in al die jaren hadden zij het gevoel dat er iemand echt luisterde, iemand die door hun ogen naar de werkelijkheid keek.

Klaasje Pen, een inmiddels bekende bewoonster van de Meerweg, vertelde een van de ontwerpers dat ze zo graag iets van haar oude huis wilde meenemen naar het nieuwe. De suite-deuren, die zo'n bijzonder geluidje maakten. En de rode bakstenen. Met de ontwerper die haar begeleidde, ontstond het idee die bakstenen in de nieuwe gevel te metselen. Zo kan ze in haar nieuwe huis, haar oude huis nog elke dag

aanraken. Zoiets lijkt een detail. Maar dit is waar wederkerigheid in de kern over gaat. Over de ongeschreven maar wezenlijke sociale regel, dat je iets teruggeeft aan de mensen van wie je iets heb gekregen. Of hebt genomen. Een gift - in het geval van de Groningers aardgas, waar het hele land van profiteerde - vraagt om een tegengift. Niet als vorm van 'afkoop'. Maar als erkenning van duurzame verbondenheid, eigenaarschap en delen.

Ik kom zelf van oorsprong uit Friesland. Geen bevingsgebied, maar wel met een andere onvoorspelbare factor: het water. Mijn kennis over de werkelijke gevaren van het water is beperkt. Ik zou niet precies weten welke risico's ik loop, of wat mij te doen staat als het ooit misgaat. Als het water stijgt. Als er een dijk of een dam zou breken. Dat moet ook het gevoel zijn geweest van de Groningers, voordat de eerste scheuren verschenen: ik woon hier veilig en de overheid is er voor mij.

Het tegendeel bleek waar.

Wie de meeste macht heeft, blijkt zichzelf het beste te kunnen beschermen. En wie zich het minst kan verweren, de gedupeerde die zijn verhaal loket na loket moet herhalen en steeds opnieuw moet bewijzen dat hem onrecht is aangedaan, wordt teruggeworpen op zichzelf en wordt het hardst geraakt. Nota bene door diezelfde overheid van wie hij bescherming mag verwachten.

Maar het kan niet zo zijn dat een heel land decennialang profiteert van de rijkdom van een gebied, er waarde onttrekt waar we direct of indirect allemaal beter van worden, en de mensen wiens leven daardoor op instorten staat, vervolgens aan hun lot over laat.

De aardbevingsproblemen in Groningen lieten mij zien:

Als bij één persoon het water aan de lippen staat, staat het bij ons allemaal aan de lippen.

De bevingsschade en de versterkingsopgave zijn geen problemen die zich in een hoekje in het noorden van ons land afspelen, in het leven van een paar duizend inwoners. Het is óns probleem.

De afhandeling en schadeloosstelling van de aardbevingsproblematiek kost de Nederlandse samenleving tientallen miljarden. Geld dat aan andere dingen besteed had kunnen worden, als de overheid naast mensen zou staan, in plaats van tegenover hen. Als wederkerigheid - geven en nemen in balans - het leidende principe zou zijn, in plaats van een gezichtsloze, versnipperde papieren efficiëntie.

Wederkerigheid is meer dan een morele keuze. Het is het weefsel dat de onderlinge verbondenheid en wederzijdse afhankelijkheid tussen mensen draagt. In haar boek *Braiding Sweetgrass* beschrijft plantkundige Robin Wall Kimmerer hoe in de natuur niets op zichzelf staat. Organismen werken samen en juist die samenwerking schraagt de levenskracht die soorten laat floreren en voortbestaan. 'All flourishing is mutual', schrijft ze.

Als mensen verschillen we nauwelijks van boomwortels en schimmel-sporen. We zijn verbonden en van elkaar afhankelijk, of we dat nu willen of niet. Wij waren en zijn nog steeds deels afhankelijk van het gas uit Groningen en nu hebben de Groningers onze steun nodig. 'When we fail to be mutual, we cannot flourish.' En andersom: waar de één floreert, bloeit de ander. Dat roept een vraag op die verder reikt dan Groningen.

*Als we werkelijk onlosmake-
lijk met elkaar verbonden
zijn, als floreren wederkerig
is, hoe ziet dan het tegen-
overgestelde eruit van een
overheid die zich opsluit en
een samenleving die zich
terugtrekt?*

Dik de Boef is de zoon van twee verzetsmensen. Tijdens het bombardement op Rotterdam vluchtten zijn ouders uit het centrum naar Overschie. Een vlucht van vier kilometer hemelsbreed en voor hen het verschil tussen leven en dood. Op een steenworp afstand van waar ik nu woon, werd Dik geboren. Was die vlucht anders verlopen, dan was hij er niet geweest.

Ik ontmoette Dik tijdens een gesprek over de toekomst van wat ooit Unit 1 was in Kamp Vught, de voormalige SS-gevangenis. Deze ontmoeting deed me beseffen hoe waardevol het is om de impact van gebeurtenissen te horen en te voelen via de verhalen van degenen die ze aan den lijve hebben ondervonden. En om nieuwsgierig te blijven naar de geschiedenis van een plek.

In deze publicatie zijn de portretten opgenomen van vijftien mensen die mij anders hebben laten kijken naar de wereld en naar mijn vakgebied. Sommige mensen sprak ik een enkele keer, anderen ken ik al langer en spreek ik dagelijks.

De vraag hoe we beladen plekken herbestemmen, kunnen we daarom niet aan de teken- of vergadertafel beantwoorden. Daarvoor moeten we met elkaar in gesprek.

RUIMTELIJKE KWALITEIT ALS VANZELFSPREKEND ONDERDEEL VAN OPENBAAR BESTUUR.

In de begindagen van mijn Rijksoverheidsmeesterschap benaderde Hein mij om in gesprek te gaan met het nieuw te vormen college van burgemeester en wethouders van de gemeente Leeuwarden. Onder de titel 'Nu investeren in de toekomst' werd een coalitieakkoord gesloten dat niet vier jaar, maar decennia vooruitwerkt.

Dagelijks zijn in Nederland zo'n (1400) wethouders actief om gemeenschappen te ondersteunen en belangenafwegingen te maken.

Mijn contact met Hein heeft me geleerd hoe je met POSITIVITEIT, VISIE en BESTUURLIJKE DIENSTBAARHEID aan de SAMENLEVING écht verder komt. Hein is een beeld binnen het openbaar bestuur.

De vraag hoe we beladen plekken herbestemmen, kunnen we daarom niet aan de teken- of vergadertafel beantwoorden. Daarvoor moeten we met elkaar in gesprek.

IN GRONINGEN HEB IK GEZIEN HOE
WANKEL DE WEDERKERIGHEID
IS TUSSEN OVERHEID EN BURGER

Aan een tuintafel, naast de voor
haar zo belangrijke perenboom,
spreek ik met Gerrie. Ze had
net de bouwtekeningen van haar
nieuwe huis met architect Haiko
Meijer bekeken, omdat haar eigen
huis op instorten stond. DE IMPACT:
DIE GROTE, POLITIEKE DOSSIERS
OP MENSEN HEBBEN, werd voor
mij voelbaar door de verhalen die Gerrie mij
vertelde. DE STRIJD TEGEN HET ONRECHT,
die ze voerde samen met vele andere
Groningers heeft haar veel gekost.
Haar moed om bestuurders
als Mark Rutte in het openbaar
toe te spreken vond ik indrukwekkend!

De vraag hoe we beladen plekken herbestemmen, kunnen we daarom niet aan de teken- of vergadertafel beantwoorden. Daarvoor moeten we met elkaar in gesprek.

VEERKRACHT EN PERSPECTIEF
OP DE TOEKOMST IS WAT DE
SAMENLEVING IN DE BENEN HOUDT.

In 2023 kwam Pavlo bij ons team.
Het was kort nadat ik in de
Tweede Kamer mocht spreken over
de wederopbouw van Oekraïne. Ik riep
op om oprechte ondersteunende inzet vanuit
Nederland, maar ook om in gepaste
bescheidenheid te handelen.

Pavlo is Oekraïner en sinds 2017
in Nederland. Vanuit UNUN zet hij
zich in voor de wederopbouw van
zijn vaderland. Ondanks dat we hier
ver van het oorlogsfront zijn, is
de oorlog voor Pavlo altijd dichtbij.
Het perspectief op TOEKOMSTIGE
VREDE houdt hem staande.

De vraag hoe we beladen plekken herbestemmen, kunnen we daarom niet aan de teken- of vergadertafel beantwoorden. Daarvoor moeten we met elkaar in gesprek.

HET BETREKKEN VAN ALLE
BELANGEN IN DE RUIMTELÏKE
ORDENING is NIET VANZELFSPREKEND.

Op het Waterschapscongres in Lelystad gingen Bine en ik met elkaar in gesprek, als experimenteel alternatief voor een traditionele lezing. We bespraken hoe we beter kunnen omgaan met ongemakkelijke waarheden en hoe wederkerigheid in besluitvorming een grotere rol kan krijgen. Bine weet op een zachte manier zeer krachtig en vakkundig het BELANG VAN TOEKOMSTIGE GENERATIES te verwoorden.

Met haar blik op de wereld sterkt ze mij in het idee dat we ECHT ANDERS MOETEN KIJKEN om tot betere oplossingen te komen.

De vraag hoe we beladen plekken herbestemmen, kunnen we daarom niet aan de teken- of vergadertafel beantwoorden. Daarvoor moeten we met elkaar in gesprek.

DE KUNST VAN WEL

Marjan en ik zijn 35 jaar samen.
In die periode leerde ze mij om de
oprechte verbinding met anderen
voorwaardelijk te maken in het werk.
Met stichting Gedragswerk zet ze
zich in voor 'thuiszitters': een groeiende
groep kinderen en jongeren voor wie
het ONDERWIJSSYSTEEM NIET
PASSEND GENOEG is en zo naast
de samenleving zijn komen te staan.

Veel van mijn werk is door haar
bevestigd, bekritiseerd en aangescherpt,
vooral in de afgelopen periode van
het Rijksbouwmeesterschap.

MET EEN ONDUIDELIJK OF AFWYKEND
antwoord NEEMT ze GEEN GENOEGEN.

→ En dat doet ze ook als ze opkomt
voor de belangen van mensen die er
alleen voor staan.

De vraag hoe we beladen plekken herbestemmen, kunnen we daarom niet aan de teken- of vergadertafel beantwoorden. Daarvoor moeten we met elkaar in gesprek.

RUIMTE VOOR
ONTMOETING

4. BETEKENIS- VOLLE VERBINDING

De Penitenciaire Inrichting Vught is een van de zwaarst beveiligde gevangenissen van Nederland. Een plek gebouwd om buiten te sluiten en binnen te houden. Een en al harde grens.

Binnen de muren staat Unit 1, de oorspronkelijke SS-gevangenis van Kamp Vught. Een plek met een diepzwart verleden. In januari 1944 werden hier 74 vrouwen in één cel opgesloten, tien van hen kwamen om het leven. Een gebeurtenis die we kennen als het Bunkerdrama.

Unit 1 heeft de status van rijksmonument en wacht op een nieuwe bestemming. Met de behoefte aan extra beveiligde celcapaciteit diende de gedachte zich aan: gebruik deze plek voor zwaarbeveiligde cellen. Vanuit beschikbaarheid en locatie valt daar veel voor te zeggen. Maar valt het ook te rijmen met de betekenis van deze plek?

Erfgoed is altijd geladen. Het heeft een historische betekenis, is onderdeel van een canon en vormt mede een collectieve herinnering. Soms is het ook *beladen*, wanneer het te maken heeft met slavernij, kolonialisme of oorlog, of vermengd is met persoonlijk leed. Bij het omgaan met erfgoed is het verkennen van die geschiedenis geen bijzaak, maar richtinggevend voor de keuzes die we maken in herbestemming en ontwerp.

De vraag hoe we beladen plekken herbestemmen, kunnen we daarom niet aan de teken- of vergadertafel beantwoorden. Daarvoor moeten we met elkaar in gesprek.

Dat gold ook voor Unit 1. Een rondetafelgesprek bood de gelegenheid om te ervaren wat deze plek met mensen doet. Het was aan die tafel dat ik Dik de Boef ontmoette. Tijdens de rondgang door het complex raakten we aan de praat en al snel bleek Rotterdam ons te verbinden. Een paar maanden later zaten we bij mij thuis aan de keukentafel en vertelde hij me zijn verhaal. Sinds die ontmoeting is mijn dagelijkse fietsroute naar het centrum niet meer dezelfde. Door de straten waar ik elke dag fiets, vluchtten zijn ouders naar een veilig heenkomen. Twee levens, op dezelfde grond maar in een andere tijd, die elkaar nu kruisten. Mijn blik op mijn omgeving is voorgoed veranderd, omdat het verhaal van een ander mensenleven in mij is doorgedrongen.

Zoals een ontmoeting erom vraagt het verhaal van de ander toe te laten, zo vraagt erfoegd, zeker beladen erfoegd, er om dat we de tijd toelaten. Dat we de geschiedenis en de stem van individueel leed en collectieve betekenis gezamenlijk onderzoeken, kennen en meewegen. Omdat dat andere uitkomsten geeft: respectvoller, breder gedragen, duurzamer. In het geval van Unit 1 leidde het rondetafelgesprek tot consensus. Niet over alles, maar wel over waar deze plek niet meer voor kan worden gebruikt en over de opdracht een herbestemming te vinden die recht doet aan zowel het heden als de herinnering.

Deze uitkomst was niet vanzelfsprekend, want de reflex is bijna altijd andersom. Aan talloze vergadertafels heb ik ervaren dat wie iets te verdedigen heeft - een belang, een positie, een reputatie - al snel kiest voor het sluiten van de gelederen, het beschermen van het bekende, het vermijden van risico. En daarmee een muur opwerpt tegen de ander en diens verhaal. Zo'n onzichtbare muur heeft zichtbare gevolgen voor hoe we met de ruimte omgaan: wie we toelaten, wie we buitensluiten, en wat daardoor al dan niet mogelijk wordt.

De socioloog Richard Sennett maakt een onderscheid dat dit verheldert. Hij spreekt over een *boundary* en een *border*. Een *boundary* is een harde grens - een muur, een tourniquet, een gevangenispoort - waar de ene wereld abrupt ophoudt en de andere begint. Een *border* is een overgangszone: een randgebied waar twee werelden elkaar ontmoeten, zonder in elkaar op te gaan. In de natuur is de border de zone met de meeste biodiversiteit: een oever bijvoorbeeld, of het estuarium waar rivier en zee elkaar ontmoeten.

Tegenover de harde grens staat dus de poreuze. Porositeit is een keuze: doorlaatbaar worden, bereid iets toe te laten van buiten, je te laten raken. Het is de risicovolle kans op iets beters - op groei en ontwikkeling - in plaats van je te wapenen tegen verlies.

Dat geldt voor ontmoetingen tussen mensen, zoals aan mijn keukentafel bleek. En het geldt evengoed voor plekken.

Als Rijksbouwmeester en architect ben ik steeds meer gaan zien dat een plek pas werkelijk betekenisvol wordt als ze doorlaatbaar is, voor het verleden én het heden. Daar ligt een hoopvol perspectief. De overgangsgebieden tussen publiek en privaat - de randen, de drempels, de tussenruimtes in de ruimtelijke omgeving - kunnen 'membraanplekken' zijn: plekken waar ontmoeting en ontwikkeling kunnen plaatsvinden, in plaats van zones waar een risico beheerst moet worden. Denk aan een overheidsgebouw dat zijn lobby openstelt voor burgers, een openbare stadstuin die toegankelijk is van zonsopkomst tot zonsondergang, een ministerie dat in het weekend zijn deuren opent voor studenten.

Zulke plekken zijn van niemand en tegelijk van iedereen. Mensen dragen er samen zorg voor en spreken elkaar er op aan als dat niet gebeurt. Dan sluiten we niet buiten, maar geven we onszelf de kans op iets beters: samenleven, veerkracht, verbinding en begrip.

Ook een heel gebouw kan zo werken. Als architect was ik betrokken bij de nieuwbouw van de *Library of Birmingham*, van het eerste ontwerp tot de opening. Al snel werd duidelijk dat dit gebouw niet alleen over het uitlenen van boeken zou gaan. Er was een grote urgentie om de bevolking mee te nemen naar de digitale economie, met internet en met ruimte om mensen op te leiden en te begeleiden naar nieuw werk. De bibliotheek als plek waar werelden elkaar raakten is een 'border' bij uitstek. Niet alleen een plek die boeken bewaart, maar een ruimte voor menselijke ontwikkeling en ontmoeting. Een plek die niet alleen van de gemeente is en van wie er werkt, maar ook van de passanten, de omwonenden, de mensen die er hun verhaal aan verbinden.

Of we nu ruimte openen in vierkante meters of ruimte maken om naar het verhaal van de ander te luisteren:

*Ontmoetingen en plekken
krijgen betekenis als ze poreus
genoeg zijn om iets of iemand
'van buiten' binnen te laten.*

Voor de jurering van de Gouden Piraamde 2022 bezocht ik het project Terp fan de Takomst in het Friese dorp Blije. Een burgerinitiatief om de gemeenschap achter de dijk opnieuw te verbinden met de natuurlijke processen van het Wad.

Terp fan de Takomst laat ‘mienskip’ zien in z’n beste vorm: hoopvol en optimistisch in de manier van samenleven en samenwerken.

Toen we het project bezochten stond er voor alle juryleden een paar kaplaarzen klaar. Bewoners hadden voor iedereen wollen sokken gebreid. De tocht naar de terp, in het unieke kwelderlandschap, was als een stille processie.

5. POËZIE IN DE POLDER

Het Friese dorp Blije had een droom: ‘We willen weer met het gezicht naar de Waddenzee wonen, leven en werken.’

Eeuwenlang draaide het leven hier om het getij. Om je te verhouden tot het water en tot het land dat de mensen zelf, stukje bij beetje, op de zee veroverden en dat daarmee hún land werd.

In de dertiende eeuw werd hier een zeedijk aangelegd. Die hield het land erachter droog, maar er gebeurde ook iets anders: de dijk werd een harde grens. Het hield het water op afstand, maar deed ook de eeuwenoude, dagelijkse verbinding met de zee uit het zicht verdwijnen.

De bewoners van Blije wilden de historische relatie met dat dynamische landschap, inmiddels Werelderfgoed, herstellen. Dat werd de prachtige, poëtische *Terp fan de Takomst*. Voor het eerst in duizend jaar verrees er weer een terp buitendijks, een gebied waar de zee nog altijd de baas is.

Deze Terp van de Toekomst is geen vluchtplaats zoals terpen dat duizend jaar geleden waren. Als het water de komende eeuw stijgt, zijn de bewoners veilig achter de dijk. Maar de terp is ook geen abstract kunstwerk dat je van een afstand beleeft. De kracht van de terp is juist dat die niet losgezongen is van de plek, maar er volledig mee is verbonden. Ontworpen door Ruud Reutelingsperger van kunstenaarscollectief Observatorium, en bedacht en gerealiseerd door de bewoners zelf. Op hun eigen grond, over hun eigen geschiedenis, gebouwd met circulaire, biobased grondstoffen. Het is die verbondenheid die de terp zijn zeggingskracht geeft. Hier vertelt een gemeenschap via kunst over zichzelf.

De terp ontsluit niet alleen het verhaal van het landschap, de relatie tussen de zee en de bewoners, maar maakt ook weer verbinding met het Wad. De wandeling erheen en het uitzicht geven een indringende ervaring van het kwelderlandschap. Zoals bewoner Harry Feenstra het zegt: 'Het verhaal dat hier vroeger zee was, moet je vertellen op de plek waar je het nog kunt zien.'

Dat verhaal gaat niet over een gestold verleden. De kwelder lag er twintig jaar geleden anders bij dan nu en zal er over twintig jaar opnieuw anders uitzien. Het landschap is Werelderfgoed dat voortdurend in beweging is. En zoals terpen van oudsher gestaag groeiden, laag op laag, opgehoogd door wie er leefden, zo is ook deze terp opgebouwd. Een eeuwenoud proces van stapelen is hier opnieuw voelbaar gemaakt. Ook de terp zelf is dus geen statisch monument, maar een plek die meebeweegt met het landschap.

De terp is een meter hoger dan het hoogst gemeten waterpeil ooit. Daarmee verwijst deze historische vorm ook naar iets wat in het heden vaak buiten ons dagelijks waarnemingsvermogen blijft, maar niet minder aanwezig is: klimaatverandering en een stijgende zeespiegel. De terp maakt die ongrijpbare toekomst zichtbaar.

Om dit project voor elkaar te krijgen hadden de bewoners een lange adem nodig. In 2011 ontstond het idee en rond 2022 was het, na veel procedures, af. Ruim een decennium volhouden, met een heel dorp dat het idee bleef steunen en elkaar vasthield tot het er stond. Het is mienskip in zijn meest tastbare vorm: een gemeenschap die samen iets maakt dat geen van haar leden alleen had gekund, voor iets dat nergens een acute oplossing voor was, maar pas op termijn betekenis zou krijgen.

Dit doorzettingsvermogen maakte indruk op mij. Want die lange

Zij hebben mij laten zien dat het werk van een enkeling altijd wordt gevoed door de betekenis die anderen eraan geven.

*en met oog voor de waarde
ervan in de toekomst.*

ALL CITIES ARE
STORIES TO BE TOLD.

Ik mocht Nadia begeleiden
bij haar onderzoek naar de
inpassing van rijksgebouwen op
de Binckhoest in Den Haag.
Ze verkende daarbij de manier waarop
gebouwen en rijksorganisaties bij
kunnen dragen aan de LEVENDIGHEID
IN DE OMGEVING WAAR ZE ONDER-
DEEL VAN ZIJN.

Als architect heeft Nadia het vermogen
om via persoonlijke gesprekken en
scherpe observaties de BETEKENIS
VAN EEN PLEK vast te leggen in
handgetekende kaarten die de vele
onzichtbare verhalen
tevoorschijn toveren.

nergens een acute oplossing voor was, maar pas op termijn betekenis
zou krijgen.

Dit doorzettingsvermogen maakte indruk op mij. Want die lange

en met oog voor de waarde
ervan in de toekomst.

CULTUUR IS DE
-VERBINDING-VAN DE
SAMENLEVING

Bruno heb ik nooit echt ontmoet,
maar ik leerde hem kennen door
zijn meesterwerk 'BOSK' uit 2022.

HET VERPLAATSBARE BOS in mijn
geboortestad Leeuwarden bevoog
zich in 100 dagen door de stad,
ELKE PLEK DIE HET AANDEED
TRANSFORMEREND TOT TIJDELIJK BOS.

In mijn lezingen eindig ik meestal met
een beeld van Bosk: bomen in enorme
bakken worden voortbewogen door
bestuurders en burgers, geflankeerd
door de kunstenaar. Het laat voor
mij zien dat cultuur zowel FUNDAMENT
EN BINDMIDDEL ALS OOK DE VOEDING EN
HOOP VOOR ONZE SAMENLEVING is.

niemans een acute oplossing voor was, maar pas op termijn betekenis
zou krijgen.

Dit doorzettingsvermogen maakte indruk op mij. Want die lange

en met oog voor de waarde
ervan in de toekomst.

DE TERP IS ONZE GEDEELTE GROND.

Ruud leidde de jury van de
Gouden Pijamide 2022 vanuit het
Friese dorpje Blije over de zeedijk
naar het wad. In dit Unesco
werelderfgoed ontwierp hij met de
lokale gemeenschap de TERP FAN.
Een plek waar DE TAKOMST:
oude en nieuwe verhalen worden verteld.

Zijn vermogen om met een ogenschijnlijke
eenvoudige, maar zeer krachtige ingreep de
behoefte van de dorpsbewoners te realiseren,
raakte mij diep. DANKZIJ DIT KUNSTWERK,
dat de gedeelte grond van vroegere en
toekomstige generaties verbindt.

KUNNEN DE DORPSBEWONERS
WEER MET HET GEZICHT NAAR DE
WADDENZEE LEVEN.

niemans een acute oplossing voor was, maar pas op termijn betekenis
zou krijgen.

Dit doorzettingsvermogen maakte indruk op mij. Want die lange

en met oog voor de waarde
ervan in de toekomst.

ALL FLOURISHING IS MUTUAL.

In 2022 ontmoette ik Berte tijdens een ontwerpend onderzoeks-
traject van het Young Innovator programma
van het CRA. Ze werkte aan een plan
voor 'agroforestry': EEN REGENERATIEVE VORM
VAN LANDBOUW ALS VEELBELOVEND
ALTERNATIEF voor het vastgelopen
voedselsysteem in
Nederland. Berte en ook landschaps-
architecten als Jannemarie de Jonge
hebben mij geleerd om anders naar
natuurlijke systemen te kijken en te
benutten wat er in essentie al is.
Haar diepe betrokkenheid bij de
opgaven waar ze aan werkt, is
inspirerend en een voorbeeld voor
het hele werkveld van
ontwerpers en opdrachtgevers.

niemans een acute oplossing voor was, maar pas op termijn betekenis
zou krijgen.

Dit doorzettingsvermogen maakte indruk op mij. Want die lange

en met oog voor de waarde
ervan in de toekomst.

HET LEEG LATEN VAN
EEN RUIMTE IN EEN STAD IS
GEEN VANZELFSPREKENDHEID

In 2000 ontstond bij Gerrit en
mij het idee om samen te werken aan
ons afstudeerproject aan de
Rotterdamse Academie van Bouwkunst.
In het project MONUMENT richtten we
ons op de TENDENSEN VAN DE VASTGOEDMARKT
WAARIN VEEL WORDT GENOMEN VAN EN
WEINIG WORDT TERUGGEVEN AAN
HET PUBLIEKE DOMEIN.

Gerrit heeft het vermogen
om vanuit vakmanschap en
zijn onuitputtelijke 'verwondering' voor
natuur en cultuur, hele betekenis-
volle plekken te ontwerpen.

niemans een acute oplossing voor was, maar pas op termijn betekenis
zou krijgen.

Dit doorzettingsvermogen maakte indruk op mij. Want die lange

*en met oog voor de waarde
ervan in de toekomst.*

ANDERS DOEN
ANDERS KIJKEN

nergens een acute oplossing voor was, maar pas op termijn betekenis zou krijgen.

Dit doorzettingsvermogen maakte indruk op mij. Want die lange

adem is precies wat ons als samenleving steeds vaker ontbreekt. We lijken gevangen te zitten in de waan van de dag. Van politici en bestuurders mogen we verwachten dat ze de lange termijn vormgeven en een koers vasthouden, maar in de praktijk gaat veel tijd en energie verloren aan quick fixes voor een eindeloze stroom kortetermijnproblemen, waarbij het woord 'crisis' te pas en te onpas wordt gebruikt.

Die reflex moeten we doorbreken. Want juist de grootste opgaven, die zich het traagst en het minst zichtbaar voltrekken - zoals het zeewater dat in Blije wellicht ooit tegen de meerpalen van deze terp zal klotsen - verdwijnen anders als eerste uit beeld. En als we er niet bij stilstaan dat we met elke daad, elk besluit, elk gebouw een stempel drukken op de toekomst van onze omgeving, laten we weinig ruimte over voor wie na ons komen.

Toekomstdenken helpt om die reflex te keren. Het leidt tot robuuste, bewuste besluiten die toepasbaar zijn in het heden en tegelijk een duurzame richting bieden. En het inspireert, omdat mensen ervaren dat de toekomst niet iets dreigends of ongrijpbaars is, maar iets dat je samen kunt verbeelden. Om de juiste antwoorden te vinden, helpt het dus om ver vooruit te kijken en van daaruit terug te redeneren naar wat we vandaag te doen hebben.

Met de *Terp fan de Takomst* heeft de dorpsgemeenschap van Blije een betekenisvolle plek gecreëerd in het heden, als een scharnier tussen verleden en toekomst. Dat is voor mij 'skjintme' in de meest pure betekenis van het woord:

*Schoonheid niet alleen in
esthetische zin, maar ook
in hoe iets zich verhoudt
tot zijn omgeving, voort-
bouwend op wat er was
en met oog voor de waarde
ervan in de toekomst.*

Anders doen

Waar op het bankje in dat museum nog een raam zit tussen de kijker en de gletsjer, daar konden bezoekers bij de tentoonstelling Ice Watch het ijs letterlijk in hun armen nemen.

Kunstenaar Olafur Eliasson en geoloog Minik Rosing brachten in 2018 enorme blokken losgeraakt ijs vanuit een Groenlandse fjord naar Tate Modern in Londen. Bezoekers konden het ijs aanraken, ruiken, ernaar luisteren. Want, zo redeneerde Eliasson, klimaatverandering moet je fysiek ervaren. Data alleen maken geen indruk, ze moeten invoelbaar en tastbaar gemaakt worden. Dat vraagt om verbeelding. Om een andere manier van kijken die aanzet tot anders doen.

Het tentoongestelde ijs bevat ontelbare piepkleine luchtbelletjes. Lucht van eeuwen geleden, nog schoon toen, ingesloten in het ijs. Wie dat ijs vasthoudt, houdt de lucht van duizenden jaren geleden in haar of zijn handen. Die echo uit het verleden, voelbaar en zichtbaar in het heden, maakt iets onontkoombaars duidelijk: dat de toekomst anders moet en kan en dat het aan ons is om daar nú naar te handelen.

De tijd die in dit ijs ligt opgeslagen, gaat duizenden jaren terug. En daarachter ligt weer zo enorm veel tijd, dat het nauwelijks te bevatten is. Maar wel te verbeelden.

Stel je de geschiedenis van de aarde voor als de ruimte tussen twee uitgestrekte armen: van het topje van de middelvinger van je ene arm, naar het topje van je middelvinger aan de andere arm. Als deze ruimte de 4,6 miljard jaar is dat de aarde bestaat, dan is de mensheid - die zo'n 300.000 jaar bestaat - een fractie van een millimeter van je langste vingernagel. Eén haal met een vijl en ons bestaan is weggevaagd.

Dit beeld, bedacht door John McPhee en populair gemaakt door Bill Bryson, stemt mij zowel nederig als hoopvol. En het doet me iets paradoxaals beseffen. Namelijk dat mijn bestaan en mijn kijken en mijn handelen gedurende vijf jaar Rijksbouwmeesterschap, in de diepe, geologische tijd, een microscopisch klein flintertje is. En dat het ertoe doet.

Bijdragen aan iets dat veel langer duurt dan jouw eigen leven, dat zag ik ook in Bologna. Daar maakten niet alleen de portici indruk op me,

maar ook de Basilica di San Petronio. Een immens complex, waar eeuwenlang aan is gebouwd en waar vaders hun zonen opleidden in het familie-ambacht. Ontelbare vaklieden werkten eraan, niet voor zichzelf, maar voor hun achterkleinkinderen en de generaties na hén. Zij bouwden aan iets waarvan ze wisten dat ze het zelf nooit in voltooide vorm zouden zien.

In deze tijd denken we al snel dat iets zinloos is als het niet direct resultaat oplevert. Maar het tegenovergestelde is waar. Dat sommige ontwikkelingen traag gaan en stapsgewijs, soms zelfs generaties overstijgen, is niet per se een gebrek, maar kan juist een kenmerk zijn van diepe, duurzame verandering.

En daarin zit een paradox. Want als we ons verbinden met die onpeilbare geschiedenis waar we uit voortkomen én met de oneindige toekomst van onze achterkleinkinderen, dan relativeert dat. En tegelijk brengt het urgentie om in het hier en nu het goede te doen. Niet als zwaarmoedige plicht, maar als hoopvolle invulling van alle mogelijkheden die er elke dag weer zijn, of we het resultaat ervan in ons leven nu meemaken of niet.

Verandering hoeft niet altijd traag te zijn.

Stel je voor dat de inrichting van je stad van de een op de andere dag radicaal verandert. In de traagheid van de wereld van bouw en ruimtelijke ordening is dat nauwelijks voorstelbaar. Maar kunst kan laten zien dat radicale veranderingen mogelijk zijn, veel sneller dan je zou verwachten. *Bosk* van landschapskunstenaar Bruno Doedens is zo'n initiatief.

Als Rijksbouwmeester sloot ik veel van mijn lezingen af met een beeld van dit project, dat in 100 dagen 11 plekken in mijn geboortestad Leeuwarden tijdelijk maar radicaal veranderde. Op dit beeld zien we een vrouw die een enorme bak met daarin bomen voorttrekt. Ze wordt aan haar ene zijde bijgestaan door de burgemeester en aan haar andere zijde door burgers. Samen bewegen ze deze simpele maar ingenieuze rijdende constructie voort. Het heeft veel weg van een processie: een traag bewegende stoet mensen door de straten van de stad, waarbij de deelnemers hun betrokkenheid laten zien bij dit culturele initiatief en wat het uitbeeldt. Op elke plek waar ze stilhouden, is er 'ineens' een bos, wat de waarneming en beleving van die plek volledig transformeert.

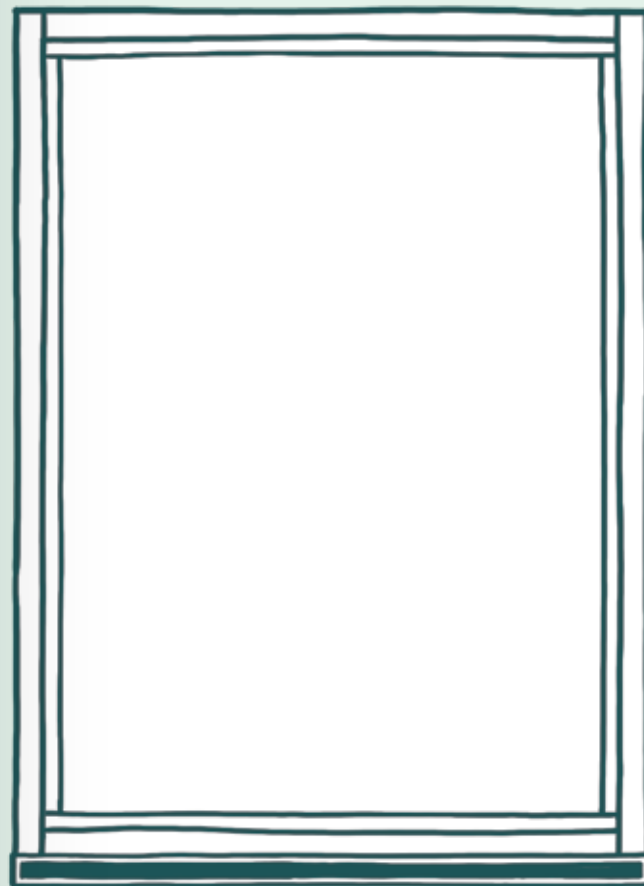
Het beeld heeft voor mij grote betekenis, omdat de kunstenaar ons laat zien waar we naar kunnen verlangen en hoe we dat mogelijk kunnen maken. Bosk verbeeldt hoe een straat, een plein, een stad met bomen eruit kan zien en hoe het zou voelen om in zo'n omgeving te wonen. Wie dat eenmaal heeft ervaren, kan het bijna niet meer wegdenken. Dat brengt de wil om dit echt uit te voeren in een stroomversnelling. Zo wordt verbeeldingskracht een vliegwiel voor verandering.

Zoals kunstenaars en ontwerpers hun verbeeldingskracht inzetten om ons mee te nemen in wat nog niet is, maar zou kunnen zijn, zo roep ik ons op om elkaar te laten zien en voelen dat er altijd meer mogelijk is dan we ons durven voorstellen.

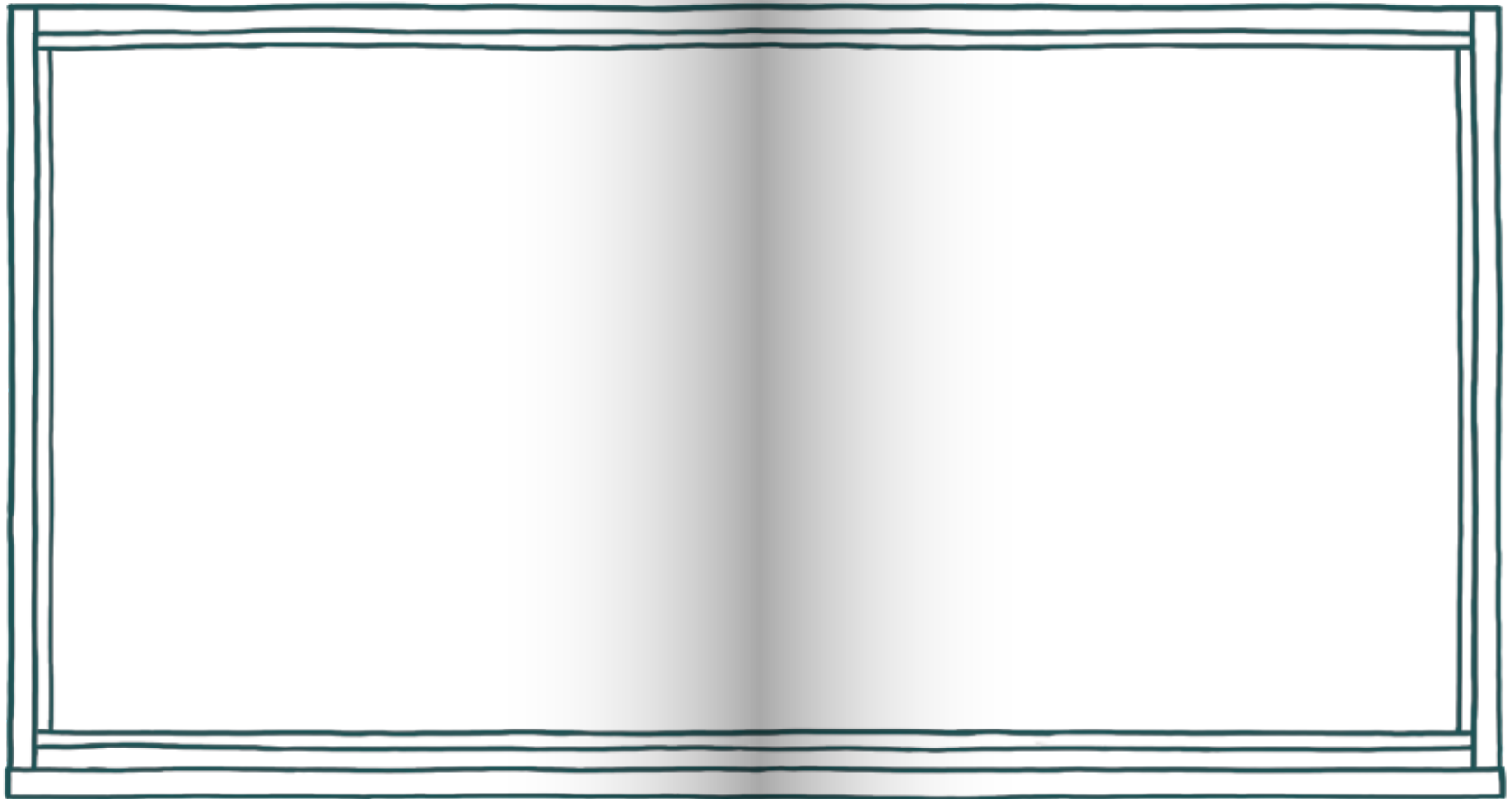
Zoals generaties bouwden aan de kathedraal van Bologna, zo roep ik ons, vrij naar Roman Krznaric, op om 'kathedraaldenkers' te worden. Om goede voorouders te zijn door keuzes te maken die niet alleen gericht zijn op de volgende verkiezing of het volgende kwartaal, maar op de generaties na ons.

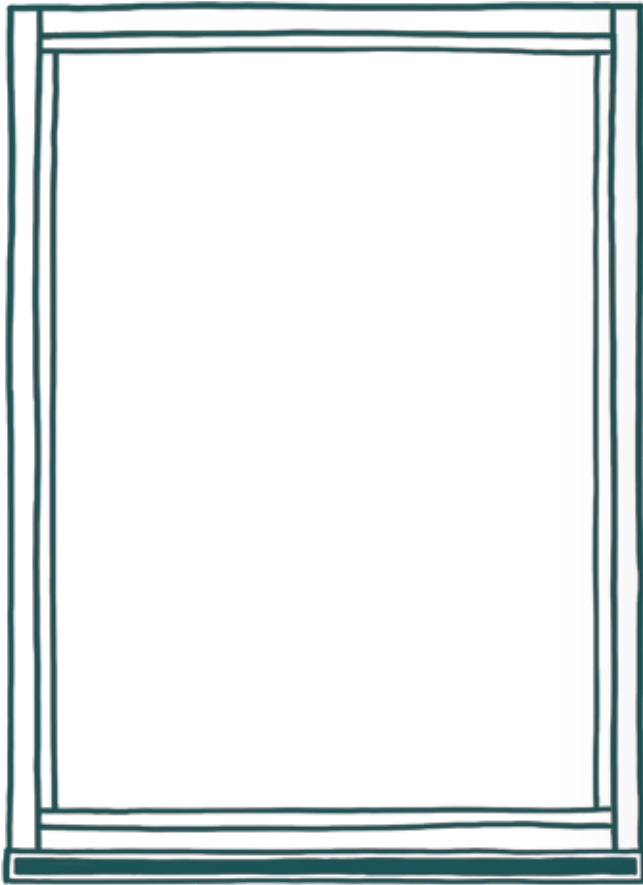
*En zoals de mensen die ik tijdens mijn Rijksbouwmeester-
schap heb ontmoet ieder op hun eigen manier én met elkaar
bouwen aan een leefbare, duurzame en rechtvaardige
ruimte, zo nodig ik ons uit om ons te blijven verbinden met
degenen voor wie we werken.*

*Zodat we vanuit
werkelijke betrokkenheid,
anders kijken om
anders te (kunnen) doen.*

This image shows a single page of white paper with horizontal blue or grey ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, leaving small margins at the top and bottom. There is no handwriting or other markings on the paper.This image shows a single page of blank, lined paper. The paper is white and features approximately 20 horizontal blue lines spaced evenly apart, typical of notebook paper. There are no margins, text, or other markings on the page.

[illegible]

Verantwoording & bronnen

Anders kijken

- *The Fortress*, Dries Verhoeven i.s.m. curator Rieke Vos, Nederlandse inzending 61e Biënnale van Venetië, Mondriaan Fonds, 2026

1. BOUWEN ALS RELATIONELE OPGAVE

- Portici van Bologna, UNESCO Werelderfgoed sinds 2021
- Oppervlak structurele leegstand circa 17,8 miljoen vierkante meters, Centraal Bureau voor de Statistiek, Landelijke Monitor Leegstand 2015-2025

2. OVERZICHT EN NABIJHEID

- Richard Sennett, *The Craftsman*, 2008 (*De ambachtsman*)
- Marker Wadden, Natuurmonumenten, IJsselmeer, vanaf 2016
- Prijsvraag biobased en natuurinclusief bouwen Nieuwe Veemarkt Zwolle, College van Rijksbouwmeester & Rijksadviseurs

3. WERKELIJKE WEDERKERIGHEID

- Ineke Noordhoff, *Ontaard land*, Atlas Contact, 2022; opgenomen in speech voor Deltacongres 2023, geschreven in samenwerking met Peter Paul Witsen.
- 'In Grunnen scheuren ons de hoezen', citaat uit 'Loat Grunnen nait zakken', een ode aan Groningen, Groningers, het Groninger land en een hart onder de riem voor de mensen die last hebben van de aardbevingen door toedoen van de gaswinningen. Hanne Wilzing: tekst, Marlene Bakker: zang, Gerhardt Heusinkveld: muziek + productie, Bernard Gepken: gitaar + productie, 2014
- Gebiedsbiografie Eemsdelta en een verbijzondering daarvan, de stadsbiografie voor het beschermde gezicht Appingedam, Onderzoeksbureau SteenhuisMeurs en ontwerp bureau LAOS, in opdracht van College van Rijksbouwmeester & Rijksadviseurs en gemeente Eemsdelta, 2023
- De Toeverlaat, Meerweg/Overschild, vanaf 2018. Deelnemende architecten: Rob Hendriks, Paul van Bussel, Tjalling Zondag, Allart Vogelzang, Beatrice Montesano, Wim Barneveld, Erik Roerdink, Annet Ritsema, Sjoerd Tasseron, Arnold Venema, Geir Eide. In samenwerking met Platform GRAS
- Robin Wall Kimmerer, *Braiding Sweetgrass*, Milkweed Editions, 2013

4. BETEKENISVOLLE VERBINDING

- Richard Sennett, *Building and Dwelling*, Ethics for the City, 2018

5. POËZIE IN DE POLDER

- *Terp fan de Takomst*, Observatorium, Ruud Reutelingsperger met de bewoners van Blije, 2011-2022
- Gouden Piramide 2022
- Waddenzee, UNESCO Werelderfgoed sinds 2009
- Citaat Harry Feenstra, bewoner van Blije

Anders doen

- *Ice Watch*, Olafur Eliasson en Minik Rosing, Tate Modern/Bankside Londen, december 2018
- John McPhee, *Basin and Range*, Farrar, Straus and Giroux, 1981
- Bill Bryson, *A Short History of Nearly Everything*, 2003
- *Bosk*, Bruno Doedens, Arcadia Leeuwarden, 2022, arcadia.frl
- Roman Krznaric, *The Good Ancestor*, Penguin Random House 2020 (De goede voorouder, Ten Have 2021)

Colofon

*Publicatie ter gelegenheid van het afscheid van
Francesco Veenstra als Rijksbouwmeester (2021-2026).*

Tekst:

Francesco Veenstra & Marloes Telle

Redactie:

Marloes Telle & Sharon Bartels

Ontwerp:

Rich Dust

Portretfotografie:

Boudewijn Bollmann

Druk:

NPN Printing

Dank:

*Naima Ashraf, Anette van Baren, Sharon Bartels, Margot Bekkum,
Nynke Bellinga, Lian Blok, Nienke Bothoff, Gianna Bottema, Daniel Bremmer,
Yvonne van der Brugge-Wolring, Noël van Dooren, Mike Emmerik, Bart Erens,
Marieke Franke, Gijs Frieling, Thomas Galesloot, Susanne Goossens-van
Leeuwen, Pavlo Gorokhovskiy, Rienke Groot, Johan de Haan, Jafeth Hagoort,
Tertius Hanekamp, Jelle Hettema, Simone Huijbregts, Marjolein Jansen,
Melchior Jaspers, Jannemarie de Jonge, Milou Joosten, Trudy Kamps,
Paul Kersten, Judith Kesteren, Lena Knappers, Nicoline Kok- den Exter,
Dorothee Koper-Mosterd, Chris Kuijpers, Charles van Marrelo, Saskia Naafs,
Tessa Nauta, Corjan van der Peet, Elmer Pietersma, Miriam Ram,
Rishmie Soemeer, Thijs van Spaandonk, Rosa Stapel, Corné Strootman,
Iris Thewessen, Wouter Veldhuis, Bas Vereecken, Irene Verhagen,
Anouk de Vries, Merel van Wijngaarden, Matthijs Willemsen,
Shera van den Wittenboer, Joanna van der Zanden, Hester Zonneveld.*

Speciale dank aan mijn collega *Mario Viegas Charbonnier* die ons de afgelopen jaren
duizenden keren veilig naar de juiste plaats van bestemming heeft gereden.

*College van Rijksbouwmeester & Rijksadviseurs
September 2026*

Francesco Veenstra

Anders kijken

Rijksbouwmeester